

Landschap vol steden.

Over het ontstaan van de Nederlandse steden en hun plattegronden van de elfde tot de vijftiende eeuw*

Reinout Rutte

Van de elfde tot de vijftiende eeuw werden in Europa minstens een paar duizend steden aangelegd in allerlei soorten en maten.¹ Ook het grootste deel van de steden die wij tegenwoordig in Nederland kennen, stamt uit die tijd. Evenals in de rest van Europa was de diversiteit hier groot. Het is helaas niet eenvoudig om op basis van de stadshistorische literatuur inzicht te krijgen in het stadswordingsproces in de Nederlanden tussen ongeveer 1100 en 1400, laat staan om een overzicht te krijgen van de stadsplanning in die periode.

De afgelopen decennia werd er in Nederland wel vrij veel stadshistorisch onderzoek gedaan, maar zelden vergelijkend of synthetiserend.² Vooral binnen de disciplines van de middeleeuwse en economische geschiedenis en de archeologie is veel aandacht besteed aan bijvoorbeeld stadsrechten, stadskernonderzoek en aan economische en sociale ontwikkelingen vanaf de late Middeleeuwen.³ Daarnaast is inmiddels een aanzienlijk aantal stadsmonografieën verschenen.⁴

Het ontbreekt echter aan overzichtswerken. Bovendien is de aandacht in het onderzoek erg ongelijk verdeeld: steden in Holland werden vaker onderzocht dan bijvoorbeeld die in Gelderland, en de grote steden zijn vaker bekeken dan de kleine. Verder valt op dat veel studies eerder ingaan op de periode nadat een plaats tot stad was uitgegroeid, dan op de periode van de stadswording zelf. In het verlengde hiervan kan worden opgemerkt dat voorzover er aan theorievorming is gedaan binnen de Nederlandse stadsgeschiedenis, deze vooral betrekking heeft op de stadsontwikkeling in de periode na de stadswording.⁵ Aan de planning van steden, aan de vorm en aanleg van stadsplattegronden, is in het algemeen weinig aandacht geschonken.⁶

Daarom wil ik hier proberen een overzicht te geven van de stadswording in Nederland. Nadat ik kort een theoretisch en methodologisch kader heb geschetst, concentreer ik me op twee aspecten. Ten eerste wil ik op grond van de wijze waarop de stadswording plaatsvond een aantal groepen

Nederlandse steden onderscheiden, die ik 'stedenlandschappen' noem. Ten tweede zal ik trachten inzicht te bieden in de verschillen en overeenkomsten in de plattegronden van deze groepen steden. Het verspreidingspatroon van steden in het landschap en de stadsplattegronden vormen dus het uitgangspunt. De centrale vraag is: hoe zien die stedenpatronen en stadsplattegronden eruit en hoe is dat zo gekomen?

Theorie en methode

Bij iedere plaats die tot stad werd, speelden bewoners, heren en economische en geografische omstandigheden een rol. Het belang van elk van deze factoren varieerde per stad. Aan de hand van de verschuivingen en veranderingen die in de loop van de tijd optraden in de verhoudingen tussen deze sociale, politieke, economische en geografische factoren, kunnen verschillende fasen in het stadswordingsproces worden onderscheiden en groepen steden worden herkend, de zogenaamde stedenlandschappen.

Om de factoren die een rol speelden bij stadswording inzichtelijk te maken, kan een model behulpzaam zijn (fig. 002). Voor de totstandkoming van een stad in de Middeleeuwen bestonden drie essentiële voorwaarden: de mogelijkheid tot economische opbloei, de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden die uit was op autonomie, en het streven van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren.⁷

De driepoligheid van dit model kan als volgt worden toegelicht. De mogelijkheid tot opbloei werd enerzijds gewaarborgd door de algehele economische groei in de periode van de twaalfde tot de veertiende eeuw, maar was anderzijds afhankelijk van de *genius loci*, die kon bestaan uit de aanwezigheid van minerale reserves, een gunstige verkeersligging bij de plaats waar een oude verkeersroute en een waterweg elkaar kruisten, een nabije vraagrijke markt of een makkelijk verdedigbaar punt. De aanwezigheid van een groep

* Een eerdere versie van dit artikel verscheen in de bundel: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Op zoek naar overzicht. Stadswording in de Nederlanden*. Hilversum 2005. De volledige titels van de literatuur waarnaar in de noten wordt verwezen zijn te vinden in de literatuurlijst aan het einde van dit artikel.

1

Zie bijvoorbeeld: Stoob, 'Stadtformen'.

2

Zie wel: Sarfatij, 'Mittelalterlichen Seehandelzentren'; Van Uytven, 'Stadtsgeschiedenis'; Verkerk, 'Städte des Rhein-Maas-Deltas'; Visser, 'Städtischen Entwicklung'; en hoofdstuk 6 van Lambert, *The making of*. De archeoloog Sarfatij neemt een bijzondere plaats in. Hij heeft namelijk meerdere pogingen ondernomen om een overzicht te geven. Dit blijkt uit zijn hiervoor genoemde publicaties en uit andere, waarvan er in volgende noten een aantal wordt genoemd. Verder zijn er de fascinerende *Monumenten Atlas* van Steegh en de oudere en verouderde studie van Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen*. Aan de hand van deze studies is het echter ook niet eenvoudig een helder overzicht te krijgen. Burke, *The making of*, en Gutkind, *Urban development: The Netherlands*, zijn eveneens verouderd. De boekjes van Alberts (*Middel-eeuwse stad en Nederlandse Hanzesteden*) zijn dat ook en geven niet zozeer een overzicht van de wording van ste-

den in Nederland, maar een algemene beschrijving van 'de middeleeuwse stad'.

3

Zie bijvoorbeeld: Cappon en Van Engen, 'Stad door stadsrecht?'; Cordfunke, Hugenholtz en Sierksma, *Hollandse stad*; Van Es, Poltermans en Sarfatij, *Bodem-archief bedreigd* en Van Es, 'Archeologische monumentenzorg'; Kruisheer, *Stadsrechtsoorkonden*; Sarfatij, *Verborgene steden*; Verkerk, 'Stadsrechtprivilege'. Vgl. Van Engen in 'Geen schraal terrein'.

4

Zie bijvoorbeeld: Van Herwaarden, De Boer en Van Kan, *Dordrecht*; Abels, Gouda en Denslagen, *Gouda*; Dekker, *Goos*; Frijhoff e.a., *Zutphen*; Ree-Scholten, *Haarlem*. De zogenoemde *Historische Stedenatlassen van Nederland* zijn er van Amersfoort (Speet), Bergen op Zoom (Van Ham), Haarlem (Speet), Kampen (Speet), Schoonhoven en Nieuwpoort (Visser, Elsing, Henderixx en Wegner), Venlo (Hermans) en Zutphen (Doornink-Hoogenraad).

5

Zie en vgl.: Kooij, 'Het format van de stad' en Rutte en Hoekveld, 'Stadswording en machtspolitiek'.

6

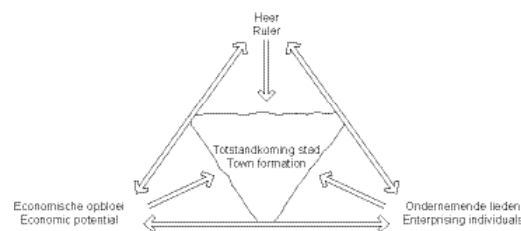
Zie: Boerefijn in 'De totstandkoming van de stedelijke vorm', en Rutte, 'Stichten of groeien'.

7

Zie voor een verdere toelichting hierop: Rutte, *Stedenpo-*

002
Schematische weergave van het driepolige model voor totstandkoming van een stad in de Middeleeuwen.

002
Schematic drawing of the tripolar model of town formation in the Middle Ages.

ondernemende lieden kan in het algemeen in verband worden gebracht met de sterke toename van de bevolking, in het bijzonder met het streven naar onafhankelijkheid van de burgerij dat op veel plaatsen in Europa manifest werd. De inspanning van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren kan worden gezien als een uiting van het streven van keizers, koningen, bisschoppen, hertogen, graven en andere heren tot bewuste inrichting van de ruimte.

Deze drie vereisten konden in allerlei variaties en gradaties voorkomen. Essentieel in deze benadering is de veronderstelling dat deficiënties in de werking van een van de polen tot op grote hoogte konden worden opgevangen door een krachtiger werking van een of beide andere polen. Zo bestond de mogelijkheid dat onder bepaalde omstandigheden één pool de boventoon ging voeren. Aan de hand van de verschuivingen en veranderingen die optraden in de verhoudingen tussen deze drie polen, kunnen dus verschillende fasen in het stadswordingproces worden aangegeven en verschillende stedenlandschappen geformuleerd.

Stad en stedenlandschap

Voordat ik een overzicht geef van de verschillende stedenlandschappen, zal ik verhelderen wat ik onder de begrippen 'stad' en 'stedenlandschap' versta. Het definiëren van het begrip 'stad' is zeer moeilijk, of zelfs onmogelijk.⁸ Iedereen kan zich wel wat voorstellen bij een stad, maar wil je een definitie geven dan loop je onherroepelijk vast.

Er zijn allerlei criteria te bedenken waarop het stad-zijn van een plaats kan worden getoetst, zoals juridische (stadsrecht), morfologische (stads-muren), economische (markt) of maatschappelijke (handelaren). Deze criteria brengen echter direct problemen met zich mee: van lang niet alle plaatsen die als stad worden beschouwd, zijn stads-rechten bekend; ze bezaten niet allemaal stadsmuren; ook plaatsen die als dorp worden geduid bezaten een markt en werden aangedaan of bewoond door handelaren.

Bovendien hebben bovengenoemde criteria vooral betrekking op de Middeleeuwen. Kijken we naar de eeuwen daarna, dan komen we zeker in de knel. Vooral in de twintigste eeuw. Het onderscheid tussen stad en land is in de loop van de laatste eeuwen steeds minder duidelijk geworden. Wat te zeggen van plaatsen die worden aangeduid als 'verstedelijkte plattelandsgemeente'? Kortom: zelfs het meest veelzijdige stadsbegrip is slechts een geraamte als het erop aankomt de verscheidenheid van allerlei steden in velerlei opzichten te duiden.

Wel kunnen we stellen dat er steden in allerlei soorten en maten en uit verschillende tijden

bestaan. Als we die tijden in ogenschouw nemen, kunnen we wat licht in de duisternis scheppen. In het overzicht dat ik zal geven, gaat het om plaatsen die in de volle en late Middeleeuwen tot stad werden, en zullen de criteria voor hun stad-zijn worden verweven in de typering van de te onderscheiden groepen steden. In mijn verhaal zal blijken dat het stad-zijn van een plaats afhangt van een variërende combinatie van factoren en kenmerken.

Het begrip 'stedenlandschap' is al even moeilijk te definiëren als het begrip stad of zelfs nog moeilijker.⁹ Landschap is evenals stad een prachtige, maar onvatbare term. Wat ik hier met 'stedenlandschap' wil aanduiden, is een groep van steden met een samenhangende wordingsgeschiedenis binnen vergelijkbare politieke, sociale en economische omstandigheden. Daarbij gaat het om verspreidingspatronen van steden die in een bepaalde, vaak beperkte, tijd en ruimte totstandkwamen. Zo kunnen in Nederland een aantal stedenlandschappen worden onderscheiden aan de hand van het stadswordingproces, zoals dat zich tussen ongeveer 1100 en 1400 voltrok.

Hoewel een stedenlandschap in de loop der eeuwen door een zich nieuw ontwikkelend stedenlandschap kon worden overlapt of aangevuld, zullen voor de helderheid van het verhaal de verschillende landschappen hier zo veel mogelijk worden afgebakend. Het besproken gebied wordt begrensd door de huidige landsgrenzen. Ten tijde van de stadswording was de situatie anders. Toch kunnen de tegenwoordige grenzen van Nederland als het over stadswording gaat heel redelijk als uitgangspunt worden gebruikt. Alleen in de zuidelijke gebieden en hier en daar in het oosten ligt dit anders. Wanneer nodig wordt daar over de grenzen heen gekeken.

Stedenlandschappen en stadsplattegronden¹⁰

1. Om te beginnen is er het stedenlandschap van de oudste stedelijke nederzettingen, die overwegend in de elfde en twaalfde eeuw langzamerhand tot stad werden. Deze nederzettingen liggen verspreid over heel het land. Het waren bestuurlijke en handelscentra, die langs belangrijke internationale handelsstromen lagen. Groningen, Oldenzaal, Deventer en Utrecht fungeerden als bestuurs- en machtscentra van de bisschoppen van Utrecht, die toen de grootste machtshebbers boven de grote rivieren waren. Stavoren, Medemblik, Tiel, Zaltbommel en Nijmegen waren in de eerste plaats handelscentra. De eerste vier namen al in de negende of tiende eeuw een centrale plaats in een internationaal handelssysteem, maar waren in de twaalfde eeuw over hun top heen.¹¹

litiek en stadsplanning, pp. 9-23. Het formuleren van de bepalende factoren bij stadswording in de Middeleeuwen was mogelijk op basis van en werd geïnspireerd door de volgende overzichtstudies: Gerlich, *Geschichtliche Landeskunde*, pp. 468-488 en Pitz, *Europäisches Städtewesen*, vooral pp. 11-14 en 391-396.

8

In verband met het definiëren van 'de stad' komt de belangrijke stadshistoricus Ennen al op de tweede pagina van haar betoog (Ennen, *Europäische Stadt*, p. 16) tot de conclusie dat zelfs het meest veelzijdige stadsbegrip slechts een geraamte is. Door degenen die toch een houvast willen hebben, wordt vaak de volgende definitie van Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', p. 188, aangehaald: 'de stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegen de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt.' Zie over het begrip stad verder: Weber, 'Die Stadt'; Van Loon, *De ontstaansgeschiedenis*; Irsigler, 'Überlegungen'.

9

Zie: Escher, Haverkamp en Hirschmann, 'Städteland-schaft'.

10

Belangrijk uitgangspunt bij het formuleren van dit overzicht was kaart 16 'Ontwikkeling van de steden tot 1795', uit: Thurkow e.a., *Atlas van Nederland: Bevoering-geschiedenis*. Zie en vgl.: Visser, 'Dichtheid van bevolking'. Zie ook: Renes, 'Stad in landschap'. Verder zij hier opgemerkt dat het ondoenlijk bleek alle literatuur die voor het geschetste overzicht werd geraadpleegd een plaats te geven in de noten. Er is zo veel mogelijk getracht de voor dit overzicht centrale literatuur te vermelden ofwel voorbeelden daarvan te noemen. Eerst wordt de literatuur vermeld waarin de wording van

groepen steden in samenhang aan bod komt, en daarna die betrekking heeft op één stad. Zoals uit de inleiding van dit artikel moge blijken bestaan er over lang niet alle steden in Nederland dergelijke studies. Bovendien is het geenszins de bedoeling volledig te zijn en is de literatuuropgave dus niet uitputtend.

Bij de plattegrondanalyse is dankbaar gebruikgemaakt van de plattegronden die getekend zijn door Jacob van Deventer, waarvan er een aantal is afgebeeld. De landmeter Jacob van Deventer maakte rond 1560 plattegronden van de meeste steden in de Nederlanden. Hij deed dit in opdracht van Filips ii, naar wordt aangenomen voor militaire doeleinden. Inmiddels is gebleken dat deze plattegronden doorgaans zeer betrouwbaar zijn. Zie: Visser, 'Inleiding'.

11

Petri, 'Anfänge Städtewesens'; Sarfatij, 'Dutch towns'; Sarfatij, 'Stadt am Fluß'; Verhulst, 'Entstehung der Städte'; Verhulst, 'Rise of Cities'. Tot de centra die in de negende en tiende eeuw deel uitmaakten van een internationaal handelssysteem behoorden nog een aantal plaatsen die in de twaalfde eeuw hun betekenis hadden verloren of zelfs waren verdwenen. De bekendste daarvan is Dorestad. Zie daarover de bovengenoemde literatuur.

Maastricht was een belangrijk kerkelijk centrum. Utrecht, Nijmegen en Maastricht kennen een Romeinse oorsprong, maar kregen pas in de Middeleeuwen in de loop van de elfde en twaalfde eeuw in meerdere opzichten enig stedelijk aanzien: er werden stap voor stap bijzondere rechten geformuleerd door en voor inwoners die waren toegespitst op het leven van koopman en ambachtsman, en de plaatsen werden reguliere bestuurlijke én economische centra met een vaste markt en eigen rechtspraak. Dit alles kreeg uitdrukking in geconcentreerde woonbebouwing en monumentale architectuur, in de eerste plaats kerken. Een deel van deze steden groeide later uit tot de grootste van Nederland.

Deze oudste stedelijke nederzettingen werden gekenmerkt door hun situering aan een grote rivier, of in het geval van Groningen een belangrijke verbinding met zee.¹² Bekijken we de steden uit dit stedenlandschap die in later eeuwen uitgroeiden tot de grootste van het land, dan kunnen we vaststellen dat deze verschillende oude kernen hadden. In Deventer bijvoorbeeld, lag er een nederzetting langs de rivier rond de Lebuïnuskerk en een rond de Bergkerk, op de kaart van Jacob van Deventer aan de oostkant van de stad (fig. 003a).

In Nijmegen waren er het Valkhof en een nederzetting aan de Waal (fig. 003b). Nijmegen, Utrecht en Maastricht kenden vroege voorgangers in de vorm van bijvoorbeeld één of meer Romeinse nederzettingen. In Deventer stamde de nederzetting langs de IJssel uit de Karolingische tijd. Vanuit de verschillende kernen groeide de bebouwing later naar elkaar toe; in de volle Middeleeuwen raakte het hele gebied langzamerhand langs straten bebouwd, waarbij de oude kernen niet zelden aan betekenis inboetten. In de late Middeleeuwen vond om die meerkernige nederzetting stadsuitbreiding plaats volgens rationele planning, wat in Nijmegen aan de zuidwestkant van de stad is te zien. Soms ook werd het bestaande stratenplan geherstructureerd, zoals op de plattegrond van Deventer is te zien aan het regelmatige stratenpatroon in grote delen van de stad.

2. Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw verscheen er in aansluiting op het eerste stedenlandschap een tweede. Het gaat om Zutphen, Arnhem, Dordrecht, Muiden, Kampen en Zwolle. Dit stedenlandschap lijkt op het eerste omdat de wording van deze steden eveneens moet worden beschouwd in het licht van internationale handelsstromen. Dordrecht, Muiden, Kampen en Zwolle ontstonden bij en in de buurt van de mondingen van respectievelijk de Maas, de Vecht en de IJssel. Zutphen en Arnhem lagen op strategische plekken stroomopwaarts langs de IJssel en de Rijn. Bovendien kan de stadswording van deze plaatsen niet

los worden gezien van de belangrijkste heren boven de grote rivieren, toentertijd niet meer alleen de bisschoppen van Utrecht, maar ook de graven van Holland, die een rol speelden in Dordrecht, en de graven van Gelre, die hun invloed aanwendden in Zutphen en Arnhem.

De plaatsen kregen in de decennia rond 1200 stedelijk aanzien, op vergelijkbare wijze als de steden van het eerste landschap, maar een stuk sneller. Het belangrijkste verschil met het eerste landschap is vooral dat deze steden een minder lange voorgeschiedenis kenden. Arnhem, Zutphen en Zwolle hadden wel een oude kern (van voor 1000), maar lang niet zo oud als bijvoorbeeld die van Nijmegen en Maastricht.¹³ In Kampen en Dordrecht ontbreekt het zelfs aan een voorgeschiedenis. Deze twee steden komen omstreeks 1200 in beeld en blijken al snel belangrijke handelsnederzettingen. De meeste steden van dit landschap zijn later tot de grotere van Nederland gaan behoren.

Evenals voor de steden van het vorige stedenlandschap was voor de tweede groep de situatie aan een rivier kenmerkend.¹⁴ In Arnhem, Zutphen en Zwolle lag de oude kern met een kerk vlak aan respectievelijk de Rijn, de IJssel en de Aa. Om die oude kernen ontwikkelden deze steden zich in de tweede helft van de twaalfde eeuw. In tegenstelling tot de vorige groep hadden deze steden maar één oude kern. Vanaf het eind van de dertiende eeuw gingen de uitbreidingen steeds regelmatigere vormen aannemen. Dit is bijvoorbeeld goed te zien in de zogenoemde nieuwstad aan de noordkant van Zutphen (fig. 004a).

In Kampen, Muiden en Dordrecht valt de langgerekte vorm van de nederzetting langs de waterlopen op (fig. 004b). De kerken in zowel Kampen als Dordrecht staan aan een uiteinde van die nederzettingen, die zich al in de loop van de dertiende eeuw uitstrekten over bijna de hele lengte, zoals op de kaarten van Jacob van Deventer is te zien. Daarna volgden nog uitbreidingen aan de landkant (in Dordrecht betekende dat aan de [zuid]oostkant). De ontwikkeling van Muiden stagneerde in een vroeg stadium.

3. Ten derde is daar de groep van Vlaams-Zeeuwse havenplaatsen: Aardenburg, Oostburg, Hulst, Axel, Middelburg en Zierikzee. Deze bloeiden op gedurende de twaalfde en dertiende eeuw in het kielzog van de steden in Vlaanderen. De grote economische opbloei en de toename van de bevolking en de handel waarmee de urbanisatie in Vlaanderen gepaard ging, maakten de wording van deze steden mogelijk. De havens stonden allemaal in directe verbinding met de Noordzee en lagen op een eiland of aan een zee-inham. Deze plaatsen werden dus primair tot stad door gunstige economische omstandigheden.

Boersma, 'Groningen'; Hoekstra, 'Utrecht'; Oude Nijhuis en Rorink, 'Oldenzaal'; Panhuysen en Leupen, 'Maastricht', vgl. Theuws, 'Maastricht'; Sarfatij, 'Nijmegen'; Spitzers, 'Deventer'.

Petri, 'Südersee- und IJsselstädte'; Verkerk, 'Städte des Rhein-Maas-Deltas'.

Van Beek en Van Vilsteren, 'Zwolle'; Groothedde, 'Zutphen' en Van Schaik, 'Zutphen'; Sarfatij, 'Dordrecht'; Speet, *Kampen*, pp. 7-21; Verkerk, 'Arnhem'.

Burgers, 'Vlaamse stadskeuren'; Gottschalk, *Westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, pp. 39-55 en 130-138; Gottschalk, *Vier ambachten*, pp. 96-99, 217-219, 236-239, 268-271, 344-348 en 551-553; Henderikx, 'Havenplaatsen in Zeeland'.

16

Henderikx, 'Zierikzee'; Henderikx, 'Middelburg'; Trimpe Burger, 'Aardenburg' en De Vries, 'Aardenburg'.

17

Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, pp. 65-77 en 81-114. Vgl. Van Uytven, 'Moyennes et petites villes Brabant', en Steurs, *Naissance d'une région*. Zie ook: Flink en Thissen, 'Gelderse steden'. In het huidige Zeeuws-Vlaanderen lag Biervliet, dat wellicht gerekend kan worden tot een groep steden die het resultaat was van stedenpolitiek en stadsplanning door de graven van Vlaanderen in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Daartoe behoorden in ieder geval Grevelingen, Nieuwpoort en Damme. In het graafschap Holland en Zeeland lagen Westkapelle en 's-Gravenzande, die kunnen worden beschouwd als resultaten van de weinig geslaagde stedenpolitiek en stadsplanning door de graven van Holland in de eerste helft van de dertiende eeuw. Zie hierover: Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, pp. 57-65 en 119-139.

18

Alberts, 'Doetinchem'; Arts, 'Eindhoven en Helmond'; Brongers, 'Amersfoort'; Van Ham, *Bergen op Zoom*, pp. 15-35; Van Hell, 'Harderwijk'; Hendriks, *Heusden*; Janssen, 's-Hertogenbosch'; Leenders, *Van Turnhoutse voorde*, pp. 252-254, 292-294, 343-346, 374-383; Linssen, 'Roermond'; Margry, 'Geertruidenberg'; Palmboom, 'Lochem'; Van Petersen en Harenberg, *Doesburg*, pp. 3-32; Renes, 'Wageningen'; Verlinde, 'Goor'.

De bijzondere rechten die in de loop van de tijd waren opgesteld door en voor de burgers van de plaatsen, werden op hun verzoek door een heer, de graaf van Holland of die van Vlaanderen, schriftelijk bevestigd.¹⁵ Ook in andere opzichten, bijvoorbeeld morfologisch, werden deze plaatsen, evenals die uit het eerste stedenlandschap, een stad, maar dat aanzien verdween deels ook weer. Na de Middeleeuwen kenden deze plaatsen, met uitzondering van Middelburg, namelijk geen groei meer. Integendeel, die in het huidige Zeeuws-Vlaanderen raakten in verval omdat door verzanding en inpoldering hun gunstige ligging aan het water verdween.

Voor de Vlaams-Zeeuwse havenplaatsen was de situering aan een zeearm typerend.¹⁶ De havens staken niet zelden diep de stad in. In Zierikzee is dat op de kaart door Jacob van Deventer goed te zien (fig. 005a). In de meeste andere Vlaams-Zeeuwse havenplaatsen is de haven door verzanding verdwenen, bijvoorbeeld in Hulst, waar deze aan de noordwestkant de stad in kwam (fig. 005b). Toen Van Deventer omstreeks 1560 zijn kaart tekende was de verbinding met zee goeddeels verleden tijd. In het centrum van deze steden werd in de loop van de twaalfde eeuw vaak een voornamelijk godshuis opgetrokken, dat een bescheidener voorganger verving. Daarnaast was dikwijls een plein of straatplein te vinden. Vanuit het centrum liepen hoofdstraten verschillende kanten uit, het patroon van oudere (land)wegen volgend. Binnen de stadswallen lag opvallend veel onbebouwde grond.

4. Een vierde groep steden kwam vanaf kort voor 1200 tot ongeveer 1270 tot stand als gevolg van landsheerlijke stedenpolitiek en stadsplanning. Deze steden zijn te vinden in Brabant en Gelderland en hun toenmalige grensgebieden: Bergen op Zoom, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Helmond, Roermond, Wageningen, Doesburg, Doetinchem, Lochem, Harderwijk en Elburg. Hieraan kunnen Geldenaken, Landen en Nieuw-Genepiën, alle gelegen in Belgisch Brabant, worden toegevoegd, en in Duitsland Geldern en Goch. Voor de stadswording van deze plaatsen, die zich binnen korte tijd voltrok, was de rol van de heren doorslaggevend. Dit waren hoofdzakelijk de hertogen van Brabant en de graven van Gelre, die in de eerste helft van de dertiende eeuw de toppen van hun macht bereikten. Aan de westkant van Brabant opereerden ook enkele kleinere heren als die van Heusden en Breda. Daarnaast kunnen de bisschoppen van Utrecht nog worden genoemd, hoewel zij slechts in Amersfoort slaagden in hun opzet, terwijl Ommen, Rijssen, Goor en Vreeland nooit echt van de grond kwamen.¹⁷

De landsheren gebruikten de vorming van steden als instrument in hun machtspolitiek om

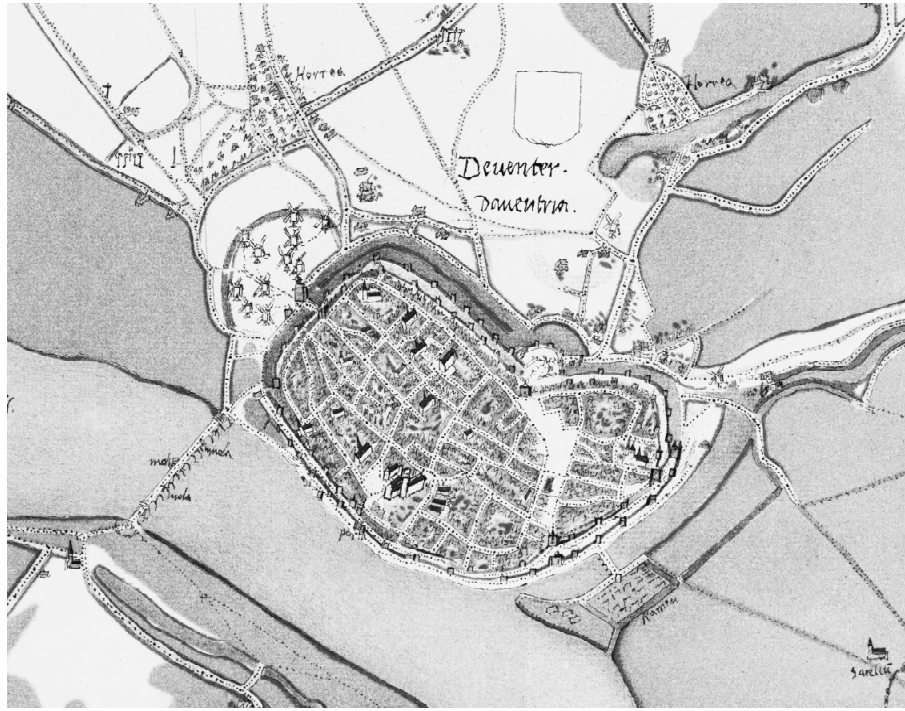
hun landsheerlijkheid te vergroten en te consolideren. In de privileges werden bijzonder voordelige rechten opgenomen om bewoners aan te trekken. Ook de morfologische kaders van de stad werden gecreëerd op initiatief van de heer. De mogelijkheid tot economische opbloei was bij deze plaatsen eerder een randvoorwaarde dan een doorslaggevende factor voor de stadswording. Een deel van deze steden bleef klein, een deel bleek de potentie te hebben om in de volgende eeuwen uit te groeien tot een stad van aanzienlijke omvang en belang.

De steden die totstandkwamen ten gevolge van landsheerlijke stedenpolitiek en stadsplanning, verschenen dikwijls aan een waterweg, die een potentiële handelsroute vormde, bij Doetinchem bijvoorbeeld de Oude IJssel, bij Heusden de Maas (fig. 006a en 006b).¹⁸ Tijdens de aanleg van de stad werd de kerk nieuw gebouwd, verplaatst of afgesplitst van een oudere kerk in de buurt, of soms pas later in de stad gebouwd, zoals in 's-Hertogenbosch en Harderwijk het geval was. De kerk die midden in Doetinchem staat, verrees daar aan het begin van de dertiende eeuw, toen de stadsaanleg plaatsvond, op instigatie van de graven Gerard IV en Otto II van Gelre. De voorganger van de kerk stond westelijker. De stadsplattegrond werd bepaald door herstructurering van het oudere wegenpatroon ter plaatse, met in aansluiting daarop een nieuw aangelegd regelmatig stratenplan.

Heusden werd ook aan het begin van de dertiende eeuw aangelegd, op initiatief van de heren van Heusden en langs de nieuwe loop van de Maas, die zich inmiddels had verlegd. Ten zuiden van de stad is de oude loop nog te zien, even verderop het oude dorp Heusden. De kerk die ten tijde van de aanleg in de stad werd gebouwd, is afgesplitst van die in Oud-Heusden. De omgrachting en omwalling van deze steden stammen uit de tijd van de stadsaanleg. De stadsplattegrond wordt gekenmerkt door een regelmatig stratenplan. De plattegronden van de meeste van deze steden kwamen tot stand door een nieuwe aanleg of door de herstructurering van een ouder wegenpatroon. Het eerste zien we behalve in Heusden bijvoorbeeld in Landen en Roermond, het tweede in Geertruidenberg en Lochem.

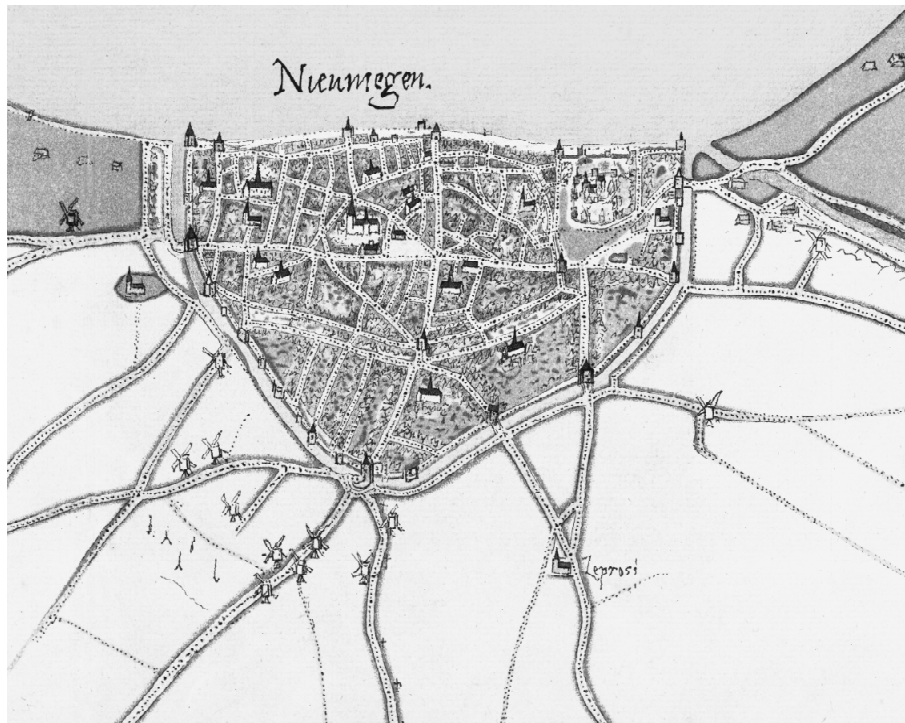
5. Het vijfde stedenlandschap kwam ook tot stand vanaf kort voor 1200 en gedurende de dertiende eeuw, maar hing vooral samen met de economische opbloei die de Noordelijke Nederlanden in die tijd doormaakten. Dit landschap bestond uit oudere nederzettingen die zich langzamerhand ontwikkelden tot stad. Dit gebeurde primair onder gunstige economische omstandigheden en op initiatief van de bewoners, die de heer, de graaf van Holland – evenals in de Vlaams-Zeeuwse steden – verzochten hun rechten schriftelijk te bevestigen.

003a

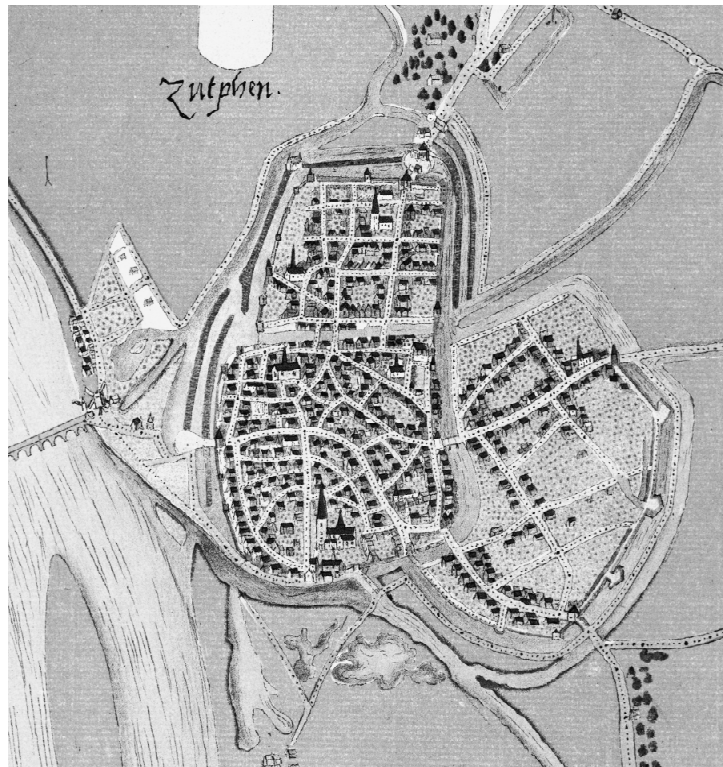

003a-b
a. Deventer
b. Nijmegen
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

003b

004a

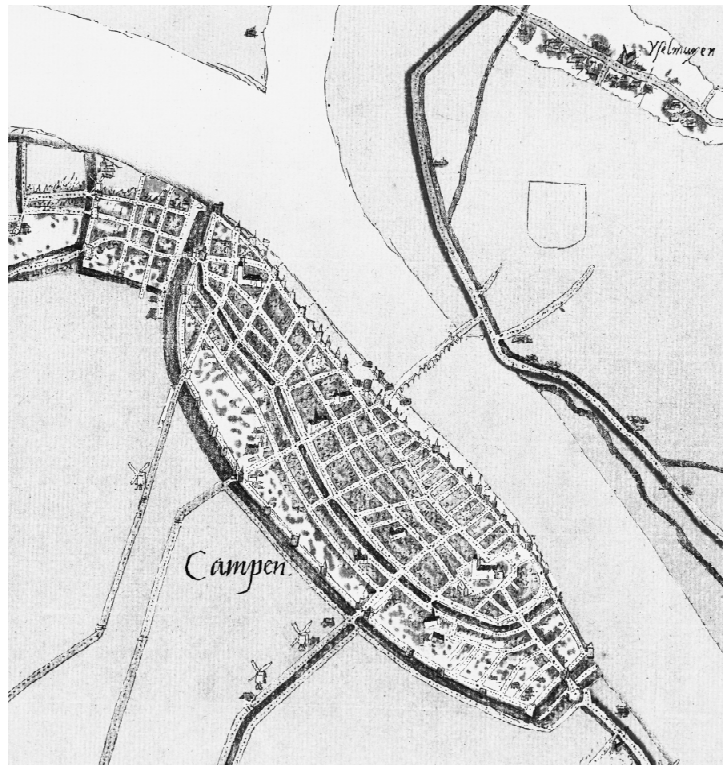

004a-b
a. Zutphen
b. Kampen
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

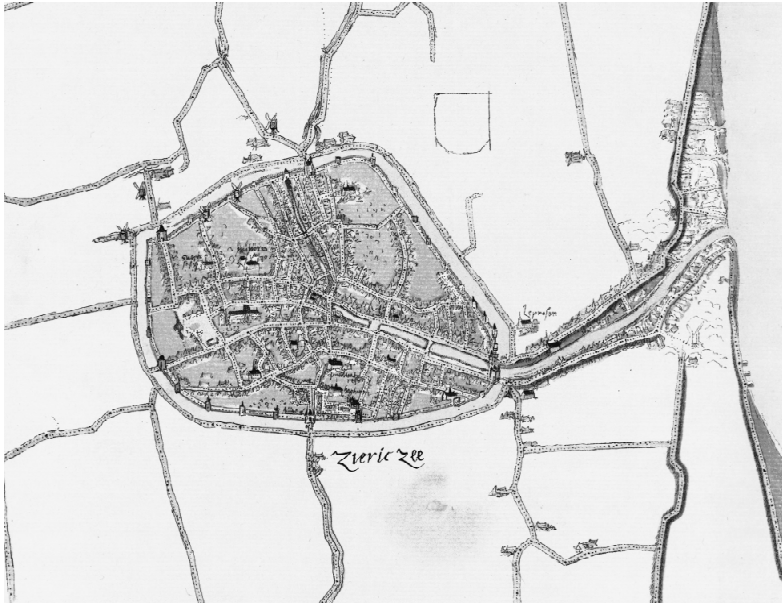
005a-b
a. Zierikzee
b. Hulst
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

006a-b
a. Doetinchem
b. Heusden
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

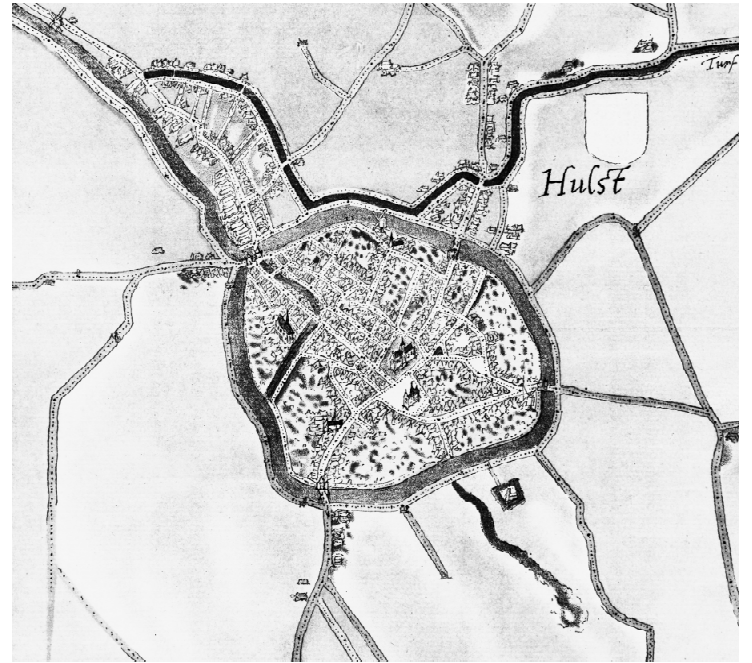
004b

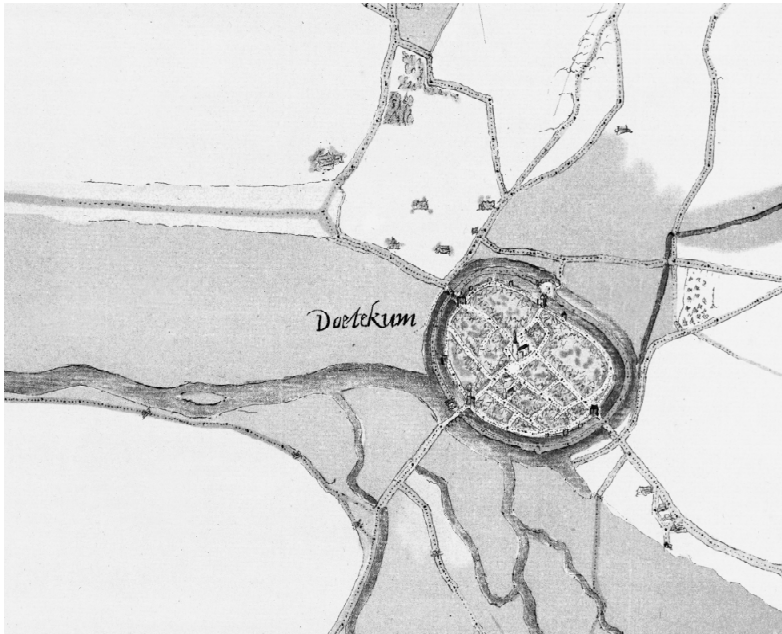
005a

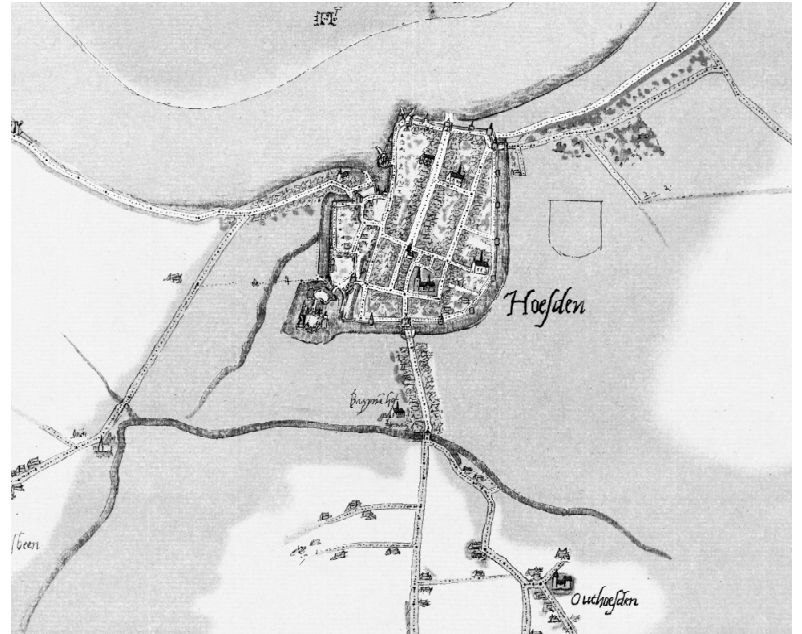
005b

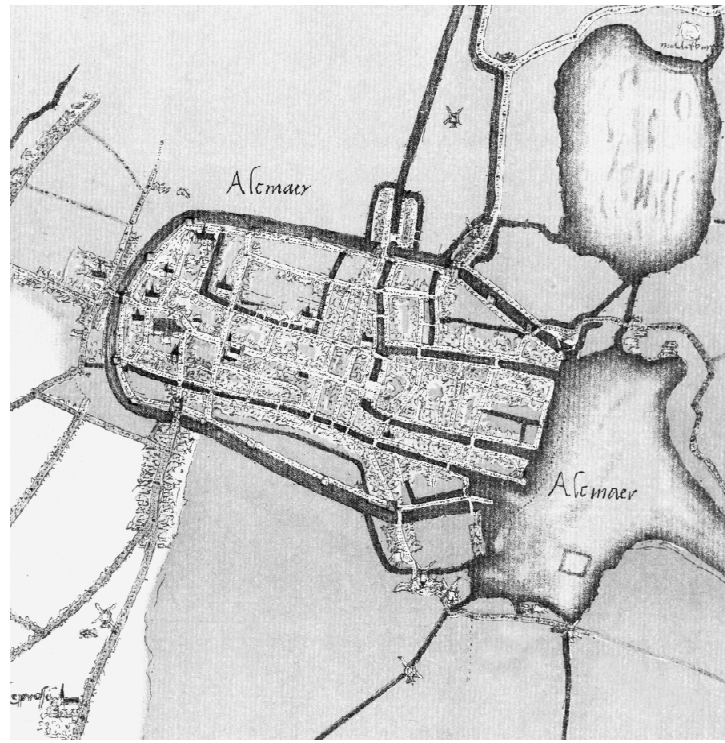

006a

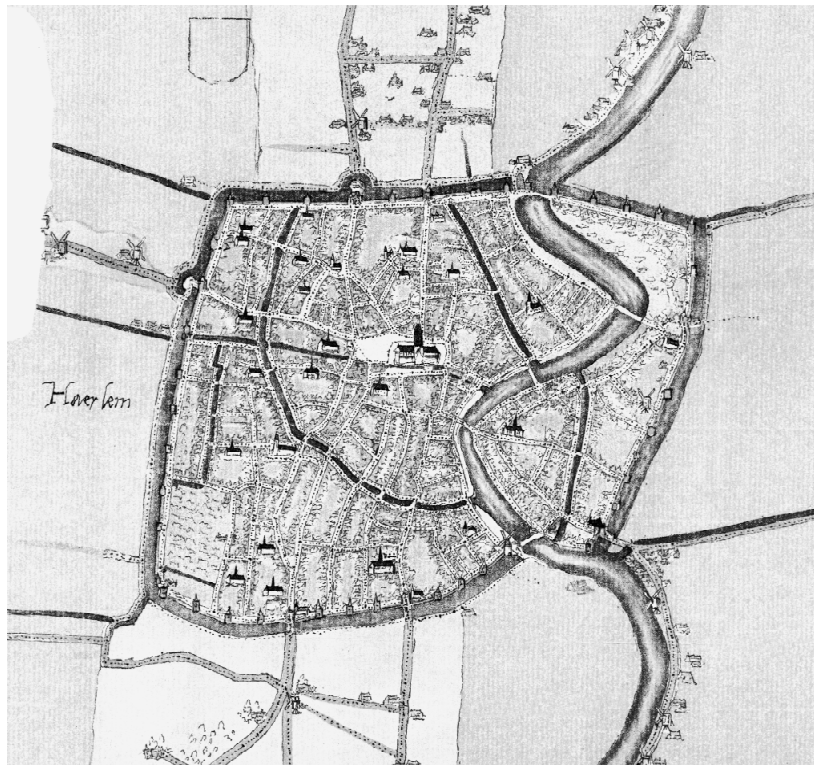

006b

007a-b
 a. Alkmaar
 b. Haarlem
 Door/by Jacob van Deventer,
 circa 1560

Deze plaatsen zijn te vinden in Holland achter de binnenduinrand: Alkmaar, Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage en Delft. Van lokale centra ontwikkelden deze nederzettingen zich tot regionale markten en nijverheidscentra.¹⁹ Al deze steden groeiden uit en gingen behoren tot de grotere en grootste steden van het land.

Deze steden lagen aan belangrijk binnenwater: Alkmaar aan het Voormeer, Haarlem aan het Spaarne, Leiden aan de Rijn en Delft aan de Delf (fig. 007a en 007b).²⁰ Al deze steden hadden aansluiting op het netwerk van binnenwateren in Holland. De oude kernen met kerk zijn duidelijk herkenbaar; in Alkmaar aan de westkant van de stad, in Haarlem rond de Grote Markt in het centrum van de stad. In Leiden bevindt het gebied zich rond de burcht en in Delft in de omgeving van de Oude Kerk.

Ook het patroon van oude wegen en ontginningsstructuren is goed te herkennen op de stadsplattegrond, zoals in Alkmaar en Haarlem aan de noord-zuid lopende wegen over een strandwal, en in Leiden en Delft aan de kavels en sloten van de veenontginningen. Verder valt het stelsel van grachten op. De aanleg van grachten was niet alleen noodzakelijk voor de verdediging, maar vooral ook voor de ontwatering. Vanaf de late Middeleeuwen vonden uitbreidingen plaats volgens rationele planning, die zich uitte in een regelmatig stratenpatroon, dat in Haarlem bijvoorbeeld aan de west- en de zuidkant van de stad is te zien. Alkmaar werd vanuit de oude kern op het zand steeds verder uitgebreid in oostelijke richting, het veen en het Voormeer in.

6. Het zesde landschap is weer van een andere aard, die aansluit bij het vierde stedenlandschap. Het is dat van de laatmiddeleeuwse nieuwe steden. Tussen ongeveer 1280 en 1400 verschijnt er een reeks kleine steden, die binnen korte tijd werden gecreëerd. Allerlei kleinere heren, maar ook verschillende landsheren als de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland en die van Gelre, lieten in zowel ruimtelijke als maatschappelijke zin nieuwe steden verrijzen als politieke en economische machtscentra van hun domein of in een omstrede grenszone.

De hoogste concentratie van deze steden ligt in het stroomgebied van de grote rivieren. Een groot deel daarvan vormde in de veertiende eeuw de grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, het Sticht Utrecht, Brabant en Gelre. De macht van de landsheren van deze gebieden was toen tanende en daar profiteerden vele kleinere heren van: ter versterking en bevestiging van hun positie lieten zij in hun machtsgebied een stad bouwen. Ten zuiden van Utrecht zijn te vinden: Nieuwpoort, Ameide, Montfoort, IJsselstein, Vianen,

Culemborg, Wijk-bij-Duurstede, Buren, Woudrichem, Heukelum, Leerdam en Asperen. In de buurt van Nijmegen liggen Megen, Batenburg, Ravenstein, Grave en Gennep, in het zuiden van Midden-Limburg Nieuwstadt en Montfort. Daarnaast liggen er een paar in het oosten van het land: Bredevoort en Delden. Ten slotte is er een aantal in Overijssel in gebieden waar strijd werd gevoerd tussen de Utrechtse bisschoppen, andere heren en Drentse en Friese boeren. Het gaat om Hardenberg, Hattem, Steenwijk en Vollenhove.²¹

Al deze steden bleven klein in de volgende eeuwen, wat te maken heeft met de geforceerde wijze waarop ze totstandkwamen: in de eerste plaats omdat een heer er behoefte aan had. De heren wilden de mogelijkheid tot economische opbloei en het aantrekken van voldoende burgers nogal eens uit het oog verliezen.

De laatmiddeleeuwse nieuwe steden verschenen in de buurt van grotere en kleinere water- of landwegen.²² Bij een aanzienlijk aantal ontbreekt een oude kern. Wel was er meestal een kasteel, waarnaast de nieuwe stad verrees. De stadsplattegronden van bijna al deze steden werden in één keer geconcentreerd bij de stadsaanleg en daarna niet meer uitgebreid. Ze zijn allemaal regelmatig van opbouw en vaak is het stratenplan vrij rechthoekig, hoewel niet zelden oude wegen- en/of ontginningspatronen herkenbaar zijn in de plattegronden. Zo zien we in Buren, dat omstreeks 1400 werd aangelegd door Alard van Buren, een orthogonaal stratenplan, waarvan de vorm enigszins is aangepast aan de loop van het riviertje de Korne, en sloten uit de oude verkaveling die werden benut als uitgangspunt voor de omgrachting (fig. 008a).

Het op initiatief van Zweder van Vianen en Willem van Duivenvoerde in de eerste helft van de veertiende eeuw gebouwde Vianen had ten westen van zijn centrale hoofdas een rechthoekig stratenplan, maar ten oosten daarvan is de gekromde loop van een oude landweg zichtbaar (fig. 008b). De kerk van deze nieuwe steden werd veelal afgesplitst van een oudere dorpskerk in de omgeving. Soms werd zo'n oude dorpskerk verplaatst naar de nieuwe stad. Dat was bijvoorbeeld het geval in IJsselstein. Niet alleen de kerk, maar ook de omwalling en de omgrachting stammen uit de tijd van de stadsaanleg. Een klein deel van de nieuwe steden kwam tot stand naast een bestaande nederzetting, waar soms al een kerk stond. In Montfoort, Heukelum, Leerdam, Asperen en Batenburg werd in aansluiting op een ouder dijkdorp een nieuwe, regelmatig opgebouwde plattegrond aangelegd.

7. Naast de laatmiddeleeuwse nieuwe steden ontstond er tussen ongeveer 1270 en 1400 nog een ander stedenlandschap in het westen van het land: dat van bestaande nederzettingen die in de late

19
Cordfunke, Hugenholtz en Sierksma, *Hollandse stad*; Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland'; Henderikx, 'Graaf en stad'; Kruisheer, *Stadsrechtsoorkonden*. 's-Gravenhage nam een uitzonderingspositie in als residentie van de graven van Holland waar het verstedelijkingsproces wat later op gang kwam dan in de andere vier plaatsen, maar past toch in het rijtje.

20
Cordfunke, 'Alkmaar'; De Klerk, *Hofstad*, pp. 1-33; Raue, *Delft*; Speet, *Haarlem*, pp. 6-9; Van der Vliet, 'Leiden'.

21
Rutte, 'Stedebouw in de Middeleeuwen'; Rutte, 'Middeleeuwse nieuwe steden'; Rutte, 'Nieuwe steden Stichten'; Rutte, 'Falen of slagen'; Rutte, 'Stadswording rivierengebied'. In de tekst worden Naarden en Elburg niet genoemd omdat dit bestaande steden waren die opnieuw werden aangelegd. Zie daarover: Van Engen, Kos en Rutte, "'Eenen neuen stede'"; Rutte m.m.v. Visser en Boerefijn, 'Stadsaanleg'. Purmerend kwam tot stand op initiatief van een rijke koopman en bankier die de nieuwe stad liet aanleggen ter meerdere eer en glorie van zichzelf. Daarnaast is er nog een aantal mislukte nieuwe steden of twijfelgevallen, waaronder in het rivierengebied Haastrecht en Hagestein, in Midden-Limburg Kessel en Neeritter, in het oosten van het land Bronkhorst, (Laag-)Keppel en Diepenheim, en wat meer naar het westen, in de Eemvallei en op de Veluwe, Bunschoten en Staverden. Zie over deze gevallen bovengenoemde literatuur en: Renes, *Landschappen Maas en Peel*, pp. 250, 264-268, 274-278 en 323-328, en Rutte, 'Kwartier van Zutphen'.

22
Zoals al werd gesteld in de inleiding van dit artikel werd naar kleine steden in Nederland en dus naar de laatmiddeleeuwse nieuwe steden

weinig diepgaand onderzoek verricht. Zie wel: Alberts, 'Batenburg'; Van der Eerden, Hauer en Van Omme, *Wijk bij Duurstede* en Van Es, Van Doesburg en Van Koningsbruggen, *Wijk bij Duurstede*; Fafianie, 'IJsselstein'; Kolks en Verlinde, 'Delden'; Kuys, 'Grave'; Maarschalkerweerd, 'Steden Utrecht'; Rutte, 'Buren'; Venner, *Nieuwstadt*, pp. 10-29; Vervloet, 'Bunschoten'; Visser, *Schoonhoven*, pp. 113-122; Visser, Elsing, Henderikx en Wegner, *Schoonhoven en Nieuwpoort*, pp. 23-32; Voltman, 'Bredevoort'.

Middeleeuwen door een variërende combinatie van burgers, heren en economische vernieuwingen, vermoedelijk structurele veranderingen, tot stad werden. Dit zijn de havenplaatsen op de eilanden die in verbinding stonden met de Noordzee, en in het mondingsgebied van de grote rivieren: Tholen, Sint-Maartensdijk, het verdwenen Reimerswaal, Goes, Veere, Vlissingen, Brouwershaven, Goedereede, Brielle, Schiedam en Rotterdam.

Het zal geen toeval zijn dat deze nieuwe havenplaatsen juist opkwamen toen de meeste van de oude uit het eerder getypeerde Vlaams-Zeeuwse stedenlandschap teloorgingen. En het lijkt erop dat binnen het aan het eind van de dertiende eeuw reeds bestaande stedensysteem plaats was voor meer steden. De stedelijke economie die het westen van de Noordelijke Nederlanden ging bepalen, liet meer steden toe en vroeg wellicht om meer havens – denk in dit verband aan grotere schepen die werden geïntroduceerd, zoals de kogge. Stedelijke nederzettingen gingen zich steeds meer in bepaalde sectoren van handel en nijverheid specialiseren. Bovendien ging het Hollandse platteland steeds meer produceren voor de stedelijke markt. Maar het blijft toch verrassen dat in de loop van de veertiende eeuw – de periode die over het algemeen in verband wordt gebracht met een stagnerende economie, pestepidemieën en bevolkingsafname, hoewel in Holland toen de zogenaamde ‘voorsprong’ begon – meer steden opbloeden dan ooit tevoren.²³ In Holland bevinden zich langs binnenwateren of aan de Zuiderzee namelijk ook nog Gouda, Woerden, Weesp, Beverwijk, Amsterdam, Monnickendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik, dat als het ware aan een tweede leven begon.

In sommige van deze plaatsen, zoals Veere, Brouwershaven, Schiedam, Gouda en Beverwijk, heeft een heer of dame in ieder geval in eerste instantie een belangrijke rol gespeeld in de stadswording. Steeds zijn ook economische mogelijkheden van belang geweest, maar deze zijn helaas moeilijk precies te duiden. Hetzelfde geldt voor de burgers, die als koopman, bestuurder of ambachtsman invloedrijke belanghebbenden konden zijn. Een deel van deze steden ging in de volgende eeuwen tot de grootste en belangrijkste van Nederland behoren, hoewel soms voor een beperkte periode, zoals die langs de Zuiderzee. Een ander deel, vooral op de eilanden, bleef vrij klein.

De havensteden van deze zevende groep lagen aan belangrijk vaarwater; veel van de steden in Holland bij de monding van een rivier(tje) in een grotere rivier), waarin niet zelden een dam was gelegd.²⁴ Bij het grootste deel van deze steden lagen de havens in de stad en in Holland stonden deze vaak in directe verbinding met of waren deze onderdeel van een grachtenstelsel. In Edam bij-

voorbeeld zien we de haven in de lengte door de stad heen lopen, als hoofdadere van het omliggende stelsel van grachten (fig. 009a). Bij de steden op de eilanden ontbrak het aan grachten. Wel was er de omgrachting van de vestingwerken en stak er vaak een haven de stad in.

Vooral in de steden in Holland is het patroon van oude (water)wegen en ontginningsstructuren dikwijls goed herkenbaar in de stadsplattegrond. In aansluiting op die oude wegen en structuren werd een doorgaans regelmatig stratenplan aangelegd. Dat gold ook voor eventuele stadsuitbreidingen. In de Zuiderzeesteden stond de parochiekerk vaak niet in het centrum, omdat dat doorgaans de kerk van een ouder dorp betrof waarnaast de havenstad was ontstaan. In Edam staat de kerk bijvoorbeeld in de uiterste noordpunt van de stad. In de meeste havensteden langs de Hollandse binnenwateren stond de kerk wel min of meer in het centrum. Bij de damsteden stamde deze kerk meestal uit de begintijd van de stadswording, die vanuit een kleine nederzetting bij de dam plaatsvond. De meeste andere steden ontstonden rond een oudere nederzetting met kerk die strategisch was gelegen aan belangrijk vaarwater, zoals in Woerden en Weesp.

Een deel van de havensteden op de eilanden ontstond ook vanuit een bestaande nederzetting met kerk en een gunstige situering aan een haven, bijvoorbeeld Brielle, Reimerswaal en Goes. Een ander deel bestond echter uit nieuwe havens die op enige afstand van een ouder kerkdorp en binnen de parochie van die kerk werden aangelegd: Veere aan de rand van de parochie Zanddijk, Brouwershaven in de parochie Brijdorp, Tholen in Schakerlo en Nieuw-Vlissingen in (Oud-)Vlissingen. Op de kaart van Jacob van Deventer zien we ten westen van de stad Oud-Vlissingen nog aangegeven (fig. 009b). In alle vier de gevallen verdween in de loop der eeuwen de oorspronkelijk centraal, maar niet aan het water gelegen nederzetting met de oude parochiekerk. Hun plaats werd overgenomen door de nieuwe havensteden.

Zo kunnen binnen dit stedenlandschap in ieder geval vier groepen worden aangemerkt: op de eilanden (1) de steden die bij een bestaande dorpskern met kerk zijn ontstaan en (2) de nieuwe havens die op enige afstand van een oudere nederzetting werden aangelegd; de (3a) damsteden in Holland langs rivieren en die (3b) langs de Zuiderzee, en (4) andere steden langs de Hollandse binnenwateren, die zich vanuit of bij een oudere nederzetting ontwikkelden.

8. Ten achtste is er een in een aantal opzichten met het vorige landschap vergelijkbare groep steden. In het oosten van het land liggen 's-Heerenberg, Groenlo, Enschede, Ootmarsum, Almelo, Coevorden, Hasselt en Genemuiden. Dit waren ook

23

Gottschalk, 'IJsselstade' und Amsterdam'; Henderikx, 'Havenplaatsen in Zeeland'; Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland'; Petri, 'Südersee- und IJsselstädte'; Rutte m.m.v. Kos, 'Amstel- en Vechtdelta'; Schmal, 'Stedenland'. Gorinchem en Schoonhoven worden ook gerekend tot de havensteden, hoewel ze in aanleg en ligging eveneens overeenkomsten vertonen met de laatmiddeleeuwse nieuwe steden. In tegenstelling tot deze nieuwe steden bloeiden zowel Gorinchem als Schoonhoven echter op tot havenstad van meer dan lokale betekenis en kenden beide steden uitbreidingen. Misschien kunnen Steenberg en Zevenbergen in West-Brabant ook tot de havensteden uit de late Middeleeuwen worden gerekend. In West-Friesland werd van 1402 tot 1416 een reeks dorpen van stadsrecht voorzien. Deze verleningen hadden niets te maken met stedelijke ontwikkeling, maar met verbeteringen in bestuur en rechtspraak (Dekker, 'Stadsrecht platteland').

Het ontstaan vanaf het eind van de dertiende eeuw en gedurende de veertiende eeuw van de havensteden in het westen van het land sluit aan bij het beeld dat Hoppenbrouwers in zijn hierboven genoemde verhaal schetst van 'Hollands voorsprong'. Zie in dit verband ook: Van Zanden, 'Op zoek'. Tot nog toe heeft de wording van dit heel grote aantal havensteden echter verrassend weinig bijzondere aandacht gekregen. Dat verrast des te meer omdat de geschiedenis van Holland behoorlijk uitgekauwd is.

24

Alders, Kruisheer en Schweitzer, *Beverwijk*; Baart, 'Amsterdam'; Borger, 'Hoorn'; Boschma-Aarnoudse, *Edam*, pp. 71-131; Cappon en Van Engen, 'Brouwershaven'; Dekker, *Goes*, pp. 85-189; Heidinga en Van Regteren Altena, *Medemblik and Monnickendam*; Henderikx, 'Veere';

Hoek, 'Schiedam'; Leupen, 'Weesp'; Plomp, *Woerden*, pp. 42-55; Van der Schoor, *Rotterdam*; Speet, 'Amsterdam'; Stamkot, *Gorinchem*, pp. 4-33; Visser, 'Gouda' en Goudriaan, 'Gouda'; Visser, *Schoonhoven*, pp. 14-76 en Visser, Elsing, Henderikx en Wegner, *Schoonhoven en Nieuwpoort*; De Vries, 'Enkhuizen'.

bestaande nederzettingen die in de late Middeleeuwen door een variërende combinatie van burgers, heren en economische vernieuwingen tot stad werden, maar de meeste lagen niet aan vaarwater, zoals die in het westen. Op de laatste drie na lagen ze allemaal in de Achterhoek en Twente. Alleen Hasselt en Genemuiden, gelegen in de Vechtdelta, waren havens. Daarnaast kan een aantal steden in het tegenwoordige Limburg nog tot deze groep worden gerekend: Venlo aan de Maas, Sittard en Valkenburg.²⁵ Alle steden van dit landschap die niet aan bevaarbaar water lagen, bleven eeuwenlang klein en onbeduidend. Slechts de enkele, zoals Venlo en Hasselt, die wel aan belangrijk vaarwater lagen, kregen al snel meer betekenis.

De steden van deze achtste groep waren grotendeels gesitueerd langs secundaire handelswegen.²⁶ Het stratenplan was meestal onregelmatig van opbouw, omdat het bestond uit een oude dorpsplattegrond, waaromheen ten tijde van de stadswording een gracht werd gelegd. Dit zien we bijvoorbeeld in de plattegrond van Enschede en nog sterker in Groenlo (fig. 010a en 010b). Landelijk gebied rond de dorpskern, inclusief landwegen, werd binnen de gracht getrokken, waarna de kerk lang niet meer altijd een centrale plaats innam. In Enschede werd om het dorp zelfs een dubbele gracht gelegd. Daarbinnen blijft de dorpsplattegrond echter goed herkenbaar en de kerk kwam in het noorden van het stadje te liggen. In Groenlo zien we de kerk ook aan de noordkant, vlak bij de stadswallen. Overigens stammen de vestingwerken in de vorm zoals die op de kaart van Jacob van Deventer te zien zijn niet uit de tijd van de stadswording van Groenlo in de veertiende eeuw, maar van daarna.

9. Ten slotte is er een negende, bijzonder stedenlandschap: dat van de Friese steden Dokkum, Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward, Workum, Hindeloopen, IJlst en Sneek. De opbloei daarvan verliep deels synchroon met die van de plaatsen langs de Zuiderzee uit het eerdere stedenlandschap. Maar vóór die bloei in de late Middeleeuwen waren deze steden al handelsnederzettingen, waarvan de ontwikkeling wellicht aansluit bij die van het eerstgenoemde stedenlandschap. Vermoedelijk ontwikkelden veel van de Friese steden zich in de veertiende eeuw op de plek van een oude handelsnederzetting.²⁷ Een groot deel van de wordingsgeschiedenis van de Friese steden is tot op heden vrij duister. Een belangrijk verschil met de andere stedenlandschappen is dat een heer vrijwel geheel afwezig lijkt in het Friese gebied. Maar over de rol van de burgers en de economische omstandigheden is weinig bekend. Hoe konden zoveel steden zo dicht bij elkaar – ze liggen allemaal in het westelijke deel van Friesland,

aan zee of langs binnenwater – tot bloei komen? De situering van de Friese steden hing nauw samen met het stelsel van waterwegen in de directe en verdere omgeving.²⁸ Dit stelsel van waterwegen was eveneens bepalend binnen de stad zelf, zoals is te zien aan de grachten van bijvoorbeeld Bolsward en Harlingen (fig. 011a en 011b). De plattegronden van de Friese steden waren niet zelden langgerekt en opgehangen aan waterwegen en ontginningsstructuren. Het patroon van straten tussen de waterwegen is overwegend regelmatig van opzet. De kerk staat meestal niet centraal. Vaak betreft het een oude dorpskerk. Dit is ook het geval in Harlingen, waar de parochiekerk toen Van Deventer de plaats rond 1560 in kaart bracht zelfs nog buiten de gracht lag aan de zuidoostkant van de stad. In Bolsward zien we de kerk aan de noordkant.

Tot besluit

De stadswording van de elfde tot de vijftiende eeuw blijft een verbazingwekkend fenomeen. Hoe was het mogelijk dat binnen een paar eeuwen tijd zoveel steden totstandkwamen? En niet alleen hier, maar in heel West-Europa.²⁹

Ik heb negen groepen van Nederlandse steden – stedenlandschappen – en hun plattegronden in hoofdlijnen getypeerd aan de hand van de wijze waarop de stadswording plaatsvond. Het beeld dat in grove lijnen is geschetst, kan ongetwijfeld worden bijgesteld en genuanceerd. En de oplettende lezers zullen hebben opgemerkt dat een aantal steden niet is genoemd. Dat klopt. Een paar steden heb ik met opzet overgeslagen, omdat dit moeilijke gevallen betreft die lastig te classificeren zijn.³⁰

In een volgend artikel zal ik ingaan op de ontwikkeling van de stedenlandschappen en de stadsplattegronden in Holland van de vijftiende tot de negentiende eeuw.³¹

25

Stroink, *Stad en Land van Twente*, pp. 170-223; Venner 'Steden Limburg'; Van Voorde, *Steden Limburg*, pp. 37-69. Misschien kan Weert ook tot deze groep worden gerekend. Echt is een twijfelgeval. Zie daarover: Renes, *Landschappen Maas en Peel*, pp. 234-236 en 267-268, 328.

26

Ook aan de meeste kleine steden in het oosten van het land werd zoals gezegd weinig aandacht besteed. Zie wel: Hermans, *Venlo*, pp. 23-28; Ten Hove, *Hasselt*, pp. 11-18; Thissen, 'Sittard'; Vemer, *Groenlo*, pp. 7-54.

27

Bos, *Archeologie van Friesland*, pp. 62-66 en 165-169; Karstkarel, *Friese elf steden*; De Langen, *Middeleeuws Friesland*.

28

De Friese steden kregen tot nog toe niet de aandacht die zij verdienen. Op archeologisch vlak werd er wel mooi onderzoek verricht. Zie bijvoorbeeld: De Langen, 'Leeuwarden' en Noomen, 'Leeuwarden'. En verder: Sarfatij, *Verborgene steden*, pp. 164-166 en literatuur. En eveneens: Kullberg, *Bolsward*.

29

Zie voor Europa bijvoorbeeld: Stoob, 'Stadtformen'. In Nederland kwam vanaf de vijftiende eeuw nog een enkele stad tot stand, zoals Sloten of Klundert. Willemstad, dat vaak als vestingstad wordt gezien, was voordat de vesting werd aangelegd een dorp, Ruigenhil genaamd. De grote tijd van de stadswording is na 1400 voorbij. In de zestiende en zeventiende eeuw vonden er wel stadsuitbreidingen plaats, maar pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en vooral in de twintigste eeuw komen er weer steden bij.

30

Sluis, Rhenen en Appingedam zijn bijvoorbeeld moeilijke gevallen. Ook is er een aantal twijfelgevallen, zoals Nijkerk en Schagen. Kunnen deze plaatsen worden beschouwd als stad?

31

Dit artikel zal verschijnen in *OverHolland 3* onder de titel 'Groeien en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw'.

Bibliography / Literatuur

Abels, P. (ed.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002

Alberts, W. J., *De middeleeuwse stad*. Bussum 1968

Alberts, W. J., *De Nederlandse Hanzesteden*. Bussum 1969

Alberts, W. J., 'Was Batenburg een "stad"?' Iets over de middeleeuwse geschiedenis van Batenburg', *Tweestromenland*, 38 (1982), p. 6-17

Alberts, W. J., 'Doetinchem in de Middeleeuwen', in: *Geschiedenis van Doetinchem*. Zutphen 1986, p. 32-68

Alders, G., J. Kruisheer & A. Schweitzer, *Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting. Met een editie van de stadskeur van 11 november 1298*. Hilversum 1998

Arts, N., 'Middeleeuwen zonder geschiedenis? De archeologie van stad en platteland in Eindhoven en Helmond', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 14 (2000), p. 76-83

Baart, J., 'Amsterdam, gewestelijke stad in de Middeleeuwen, wereldstad in de Gouden Eeuw', in: H. Sarfatij (ed.), *Verborgten steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam 1990, p. 152-162

Beek, R. van, & V. van Vilsteren, 'Van Karel de Grote tot Karel de Vijfde; een archeologisch onderzoek in het oudste gedeelte van Zwolle', in: *Zwolle in de Middeleeuwen. Onderzoekingen naar een vroeg-stedelijke samenleving*. Zwolle 1980, p. 4-93

Boerefijn, W., 'De totstandkoming van de stedelijke vorm', in: R. Rutte & H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Hilversum 2005, p. 123-142

Boersma, J., 'Groningen. Van Drents dorp tot stad in Ommeland', in: H. Sarfatij (ed.), *Verborgten steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam 1990, p. 61-65

Borger, G., 'De oudste topografie van Hoorn. De wording van een stad', *West-Frieslands Oud & Nieuw*, 45 (1978), p. 7-19

Bos, J., *Archeologie van Friesland*. Utrecht 1995

Boschma-Aarnoudse, C., *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw*. Hilversum 2003

Brongers, J., 'Een groet uit de Eem-veste. De vroegste stedelijke ontwikkeling van Amersfoort', in: P. Woltering, W. Verwers & G. Scheepstra (ed.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort/Hilversum 2002, p. 269-279

Burgers, J., 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 53 (1999), p. 81-99

Burke, G., *The Making of Dutch Towns*. London 1956

Cappon, C. & H. van Engen, 'Stad door stadsrecht? De betekenis van de stadsrechtsver-

lening voor de stadjes Goedereede (1312), Brielle (1330 en 1343), Geervliet (1381) en Brouwershaven (1403)', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 4, 2001, p. 168-188

Cappon, C. & H. van Engen, 'Het stadsrecht van Brouwershaven', *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 27 (2002), p. 5-24

Cordfunke, E., F. Hugenholtz & K. Sierksma (ed.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*. Zutphen 1988

Cordfunke, E., 'Thirty years of archeological investigation in Alkmaar's town centre', *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 40 (1990), p. 333-387

Dekker, A., 'Stadsrecht voor het platteland. Stadsrechtverleningen aan Westfriese dorpen 1402-1415', in: D. Blok et al. (ed.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer*. Amsterdam 1998, p. 111-118

Dekker, C., *Een schamele landstede, geschiedenis van Goes tot aan de Satisficatie in 1577*. Goes 2002

Denslagen, W. (ed.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Gouda. Zeist/Zwolle 2001

Doornink-Hoogenraad, M., *Historische Stedenatlas van Nederland*. Zutphen. Delft 1983

Eerden-Vonk, M. van der, J. Hauer & G. van Omme (ed.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum 2000

Engen, H. van, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: R. Rutte & H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Hilversum 2005, p. 63-86

Engen, H. van, A. Kos & R. Rutte, "'Eenen nienwene stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oerbaer staedt". Over de wording van de stad Naarden in de tweede helft van de veertiende eeuw', *Naarden 650 jaar*. Themanummer van/Special issue of *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 18 (2000), p. 96-105

Ennen, E., *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen 1987, oorspronkelijk 1972

Es, W. van, 'Archeologische monumentenzorg in de Nederlandse binnensteden', in: P. Woltering, W. Verwers & G. Scheepstra (ed.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort/Hilversum 2002, p. 367-379

Es, W. van, J. van Doesburg & I. van Koningsbruggen, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede. Het ontstaan van een stad ca.600-1550 na Chr. Abcoude/Amersfoort/Amsterdam* 1998

Es, W. van, J. Poldermans & H. Sarfatij (ed.), *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*. Amersfoort/s-Gravenhage/The Hague 1982

Escher, M., A. Haverkamp & F. Hirschmann, 'Städtelandschaft – Städtenetz – zentralört-

liches Gefüge. Einleitung', in: M. Escher, A. Haverkamp & F. Hirschmann (ed.), *Städte-landschaft – Städtenetz – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte im hohen und späten Mittelalter*. Mainz 2000, p. 9-53

Fafianie, A., 'Jsselsteine stadsmuur, beproefd en weerbaar', *Historische Kring IJsselstein*, 50/51 (1989), p. 203-236

Flink, K., & B. Thissen, 'De Gelderse steden in de Middeleeuwen – data en feiten, aspecten en suggesties', in: M. Evers et al. (ed.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht 2003, p. 207-245

Fockema Andreae, S., *Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel 1, De bouwkunst in de Middeleeuwen. Stad en dorp*. Amsterdam 1948

Gerlich, A., *Geschichtliche Landeskunde des Mittelalters. Genese und Probleme*. Darmstadt 1986

Gottschalk, M., *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*. Assen 1955

Gottschalk, M., 'Die Bedeutung geographischer Faktoren für die wirtschaftliche Entwicklung von Hafenstädten. Die IJsselstädte und Amsterdam in der frühen Neuzeit', *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 52 (1978), p. 203-211

Gottschalk, M., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen*. Assen 1984

Goudriaan, K., 'Jonkvrouw Sophie van der Goude, haar familie en haar stad', *Holland, regionaal historisch tijdschrift*, 29 (1997), p. 63-90

Groothedde, M., 'De nederzettingsoontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000', in: M. Groothedde et al. (ed.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*. Zutphen 1999, p. 9-30

Gutkind, E., *Urban Development in Western Europe. Deel/Vol. 6, The Netherlands and Great Britain*. New York 1971

Ham, W. van, *Historische Stedenatlas van Nederland. Bergen op Zoom*. Delft 2003

Hell, J. van, 'Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuyderzee', in: J. Folkers (ed.), *Geschiedenis van Harderwijk*. Amsterdam 1998, p. 11-61

Heidinga, H., & H. van Regteren Altena (ed.), *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in northern Holland*. Amsterdam 1989

Henderikx, P., 'Havenplaatsen in Zeeland in de dertiende eeuw', in: P. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Hilversum 2001, p. 68-80

Henderikx, P., 'Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Zierikzee tot circa 1300', in: P. Henderikx, *Land, water en bewoning.*

Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen. Hilversum 2001, p. 81-103

Henderikx, P., 'Het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van Veere tot circa 1400', in: P. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Hilversum 2001, p. 104-116

Henderikx, P., 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw', in: R. Rutte & H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005), p. 47-62

Henderikx, P., 'Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van Middelburg (9e-14e eeuw)', in: P. Woltering, W. Verwers & G. Scheepstra (ed.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Amersfoort/Hilversum 2002, p. 241-267

Hendriks, J., *Archeologie en bewoningsgeschiedenis in het Land van Heusden en Altena*. Almkerk 1990

Hermans, F., *Historische stedenatlas van Nederland*. Venlo. Delft 1999

Herwaarden, J. van, D. de Boer & F. van Kan, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Hilversum 1997

Hoek, C., 'Schiedam. Een historisch archeologisch stadsonderzoek', *Holland*, 7 (1975), p. 89-192

Hoekstra, T., 'Utrecht, Entstehung und Räumliche Entwicklung bis etwa 1700. Ein Überblick', *Hausbau in den Niederlanden. Jahrbuch für Hausforschung*, 39 (1990), p. 205-222

Hoppenbrouwers, P., 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-1570', in: T. de Nijs & E. Beukers (ed.), *Geschiedenis van Holland. Deel/Vol. I, Tot 1572*. Hilversum 2002, p. 103-148

Hove, J. ten, *Het stadhuys van Hasselt*. Kampen 1993

Irsigler, F., 'Überlegungen zur Konstruktion und Interpretation Mittelalterlicher Stadttypen', in: *Vierlei Städte – Der Stadtbegriff*, 2005

Janssen, H., 'Räumliche Entwicklung, Parzellierung und Hauskonstruktionen in 's-Hertogenbosch im 13. und 14. Jahrhundert', *Jahrbuch für Hausforschung. Hausbau in den Niederlanden* 39 (1990), p. 153-165

Karstkarel, P., *De Friese elf steden*. Leeuwarden 1997

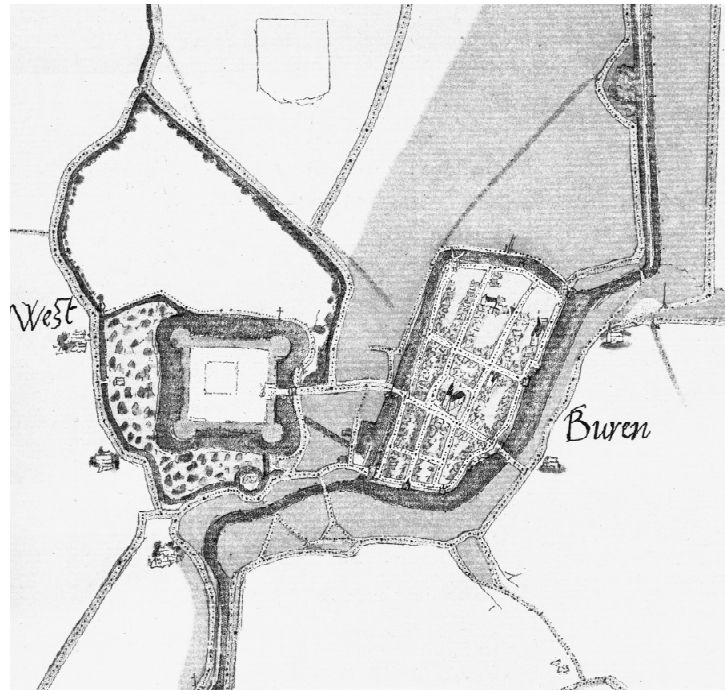
Klerk, A. de, *Bouwen aan de Hofstad*. Delft 1998

Kolks, Z., & A. Verlinde, 'Goor en Delden. Van buurtschap tot stad', in: *Overdrukken Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 378 (1991), p. 5-10

Kooij, P., 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2002), p. 293-306

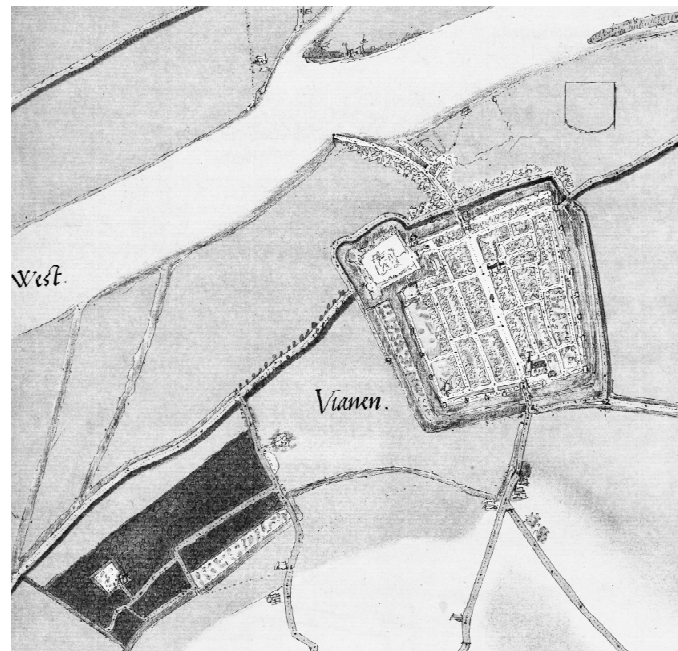
Kruisheer, J., *Het ontstaan van de stadsrecht-oorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*. Amsterdam/Oxford/New York 1985

008a

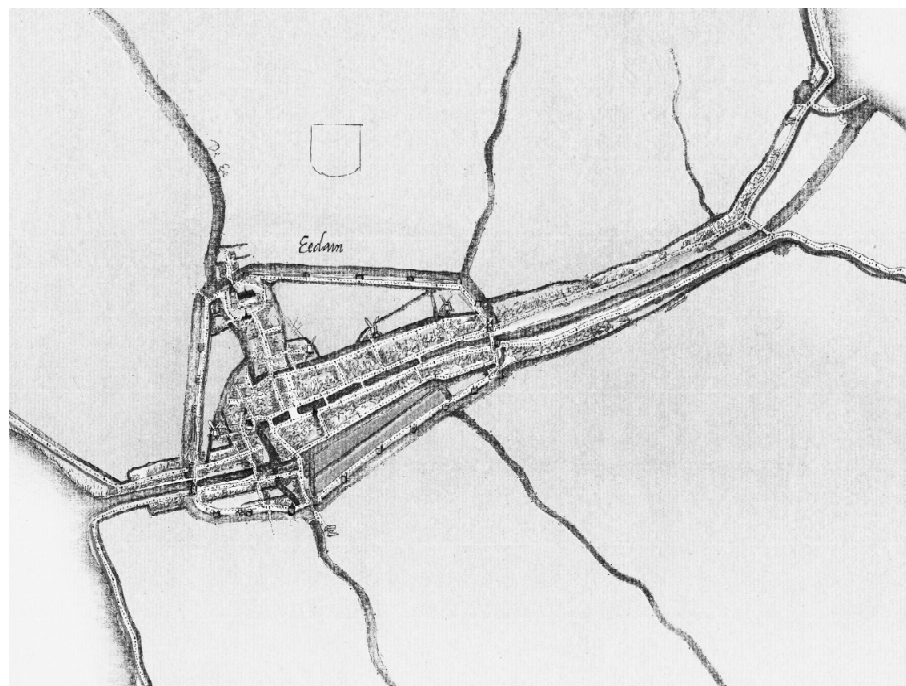

008a-b
a. Buren
b. Vianen
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

008b

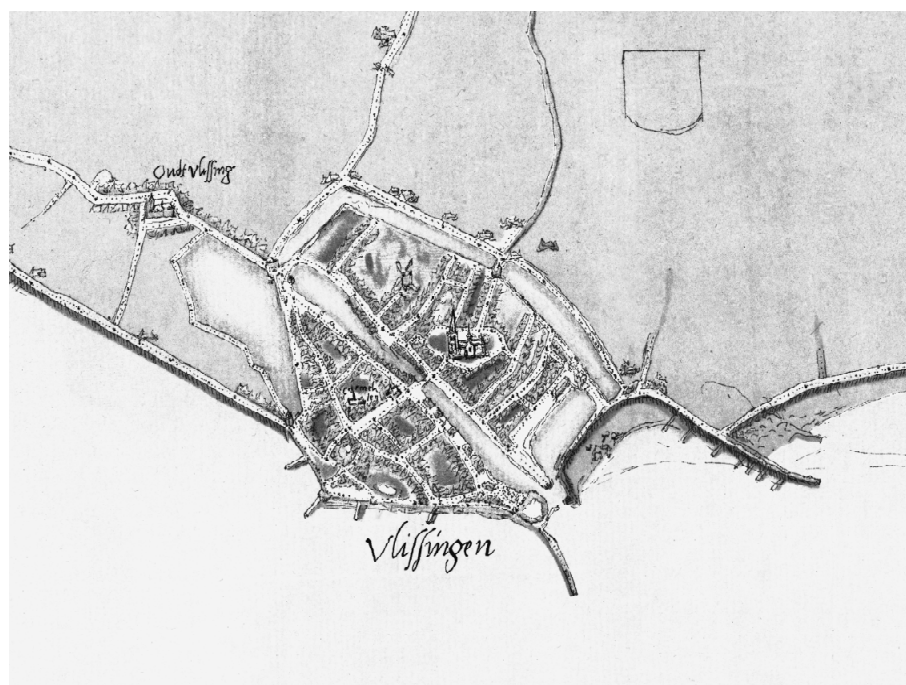
009a

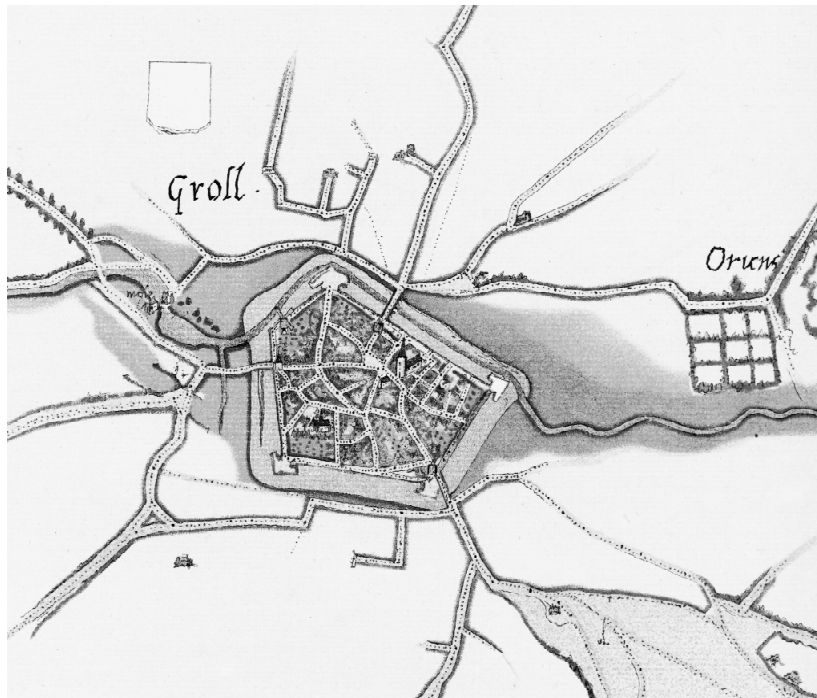
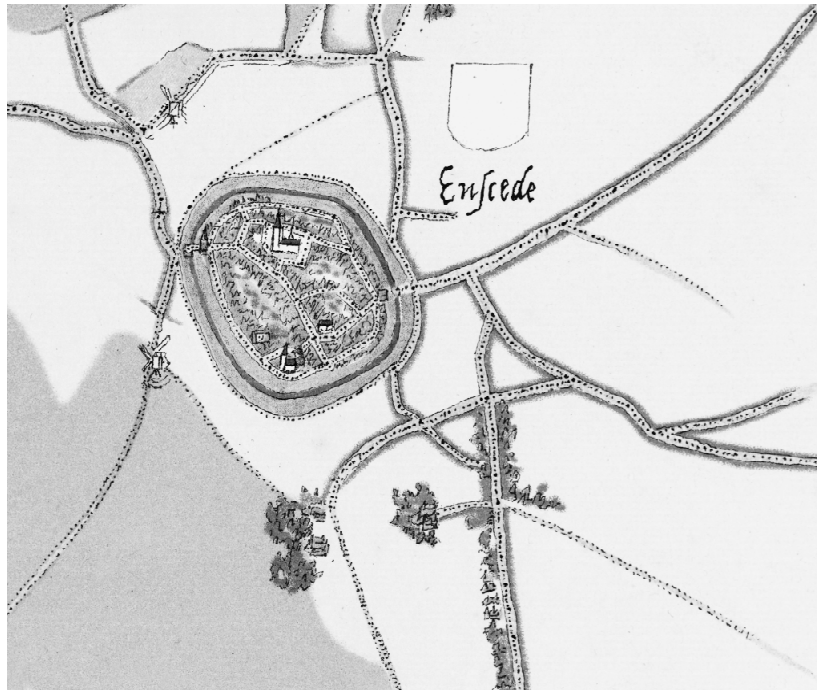

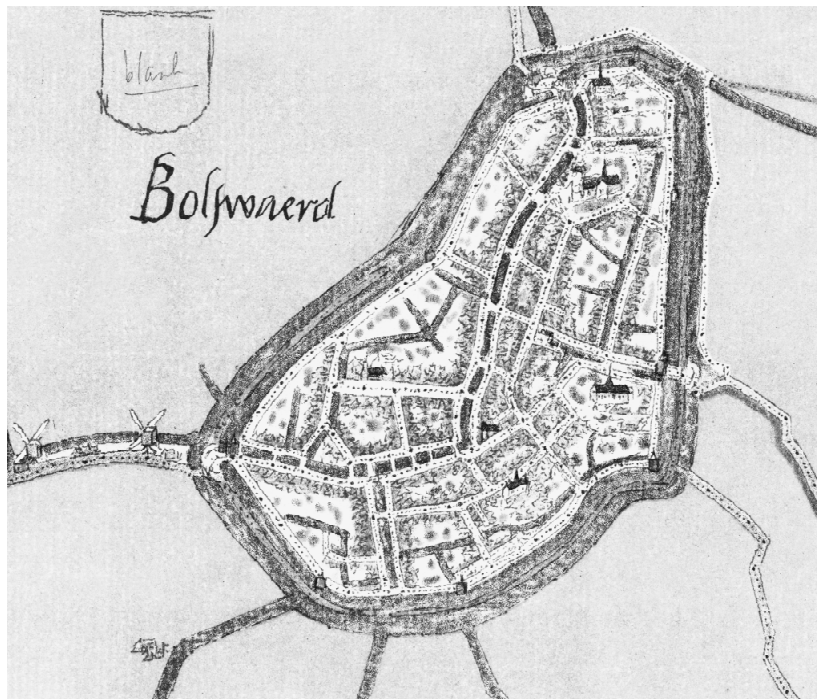
009a-b
a. Edam
b. Vlissingen
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

010a-b
a. Enschede
b. Groenlo
Door/by Jacob van Deventer,
circa 1560

009b

011a-b
 a. Bolsward
 b. Harlingen
 Door/by Jacob van Deventer,
 circa 1560

- Kullberg, J., *Bolsward, gebouwd op terpen*. Utrecht 1992
- Kuys, J., 'De stad Grave onder de heren van Kuyc', in: *De heerlijke stad*. Assen/Maastricht 1988, p. 47-56
- Lambert, A., *The making of the Dutch landscape. An historical geography of the Netherlands*. London 1985
- Langen, G. de, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*. Groningen 1992
- Langen, G. de, 'De archeologie van vroeg- en vol-middeleeuws Leeuwarden', in: R. Kunst et al. (ed.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. Franeker 2000, p. 19-45
- Leenders, K., *Van Turnhoutse voorde tot Strienmond. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese*. Zutphen 1996
- Leupen, P., 'Weesp. Een middeleeuwse stad?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 11 (1993), p. 16-24
- Linssen, J., 'De stichting van de stad Roermond en haar eerste opkomst', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 112 (1976), p. 1-133
- Loon, J. van, *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'Stad'*. Gent/Ghent 2000
- Maarschalkerweerd, P., 'De steden', in: C. Dekker (ed.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*. Utrecht 1997, p. 258-290
- Margry, P., 'De topografische ontwikkeling van Geertruidenberg in de Middeleeuwen', *Jaarboek de Oranjeboom*, 37 (1984), p. 111-162
- Noomen, P., 'Leeuwarden in de Middeleeuwen', in: R. Kunst et al. (ed.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. Franeker 2000, p. 46-77
- Oude Nijhuis, J., & R. Rorink, 'De bisschopshof te Oldenzaal. Van Prüms kloostergoed tot landsheerlijke mantelhof?'. *Overijsselsche Historische Bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 113, 1998, p. 6-40
- Palmboom, E., 'De nederzetting in de Middeleeuwen', in: *Over stad en Scholtambt Lochem (1233-1983)*. Lochem 1983, p. 55-77
- Panhuysen, T., & P. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium', in: *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux*. Brussel/Brussels 1990, p. 411-449
- Petersen, J. van, & E. Harenberg, *Doesburg. Bijdragen tot de geschiedenis van een Hanze-stad*. Doesburg 1987
- Petri, F., 'Die Stellung der Südersee- und IJsselstädte im flandrisch-hansischen Raum', *Hansische Geschichtsblätter*, 79 (1961), p. 34-57
- Petri, F., 'Die Anfänge des Mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem Angrenzenden Frankreich', in: *Vorträge und Forschungen herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterlicher Geschichte*, 4 (1970), p. 227-295
- Pitz, E., *Europäisches Städtewesen und Bürgerum. Von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter*. Darmstadt 1991
- Plomp, N., *Woerden 600 jaar stad*. Woerden 1972
- Raue, J., *De stad Delft. Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen. Interpretatie van 25 jaar binnenstads onderzoek*. Delft 1983
- Ree-Scholten, G. van der (ed.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995
- Renes, J., 'De Hoogstraat en de oudste geschiedenis van de stad Wageningen', *Oud Wageningen*, 25 (1997), p. 60-66
- Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*. Leeuwarden/Maastricht 1999
- Renes, J., 'De stad in het landschap', in: R. Rutte & H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Hilversum 2005, p. 15-46.
- Rutte, R., 'Stedebouw in de Middeleeuwen. Grave, Ravenstein, Batenburg en Megen', *Kunstlicht. Tijdschrift voor beeldende kunst en bouwkunst van oudheid tot heden*, 16 (1995), p. 14-23
- Rutte, R., 'Het Kwartier van Zutphen. Kleine middeleeuwse steden geschiedenis van het oosten van Nederland', *Kunstlicht. Tijdschrift voor beeldende kunst en bouwkunst van oudheid tot heden*, 16 (1995), p. 15-21
- Rutte, R., 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 95 (1996), p. 189-202
- Rutte, R., 'Nieuwe steden in de Stichten. Over de stedenbouw van Vollenhove, Hardenberg en Bunschoten', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 12 (1998), p. 14-24
- Rutte, R., 'Buren "gelijk wi die nu begrepen hebben ende begraeven". De aanleg van een nieuwe stad in de late Middeleeuwen', *De drie steden. Regionaal-historisch Tijdschrift voor het Rivierenland*, 21 (2000), p. 43-47
- Rutte, R., 'Falen of slagen. Motieven bij laat-middeleeuwse stadsstichtingen', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 18 (2000), p. 1-11
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*. Zutphen 2002
- Rutte, R., 'Stichten of groeien? Een zinloze discussie. Pleidooi voor vergelijkend onderzoek naar stadswording', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, 16 (2002), p. 153-164
- Rutte, R., 'Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw', *Het Kromme-Rijngedebied. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'*, 37 (2003), p. 1-11
- Rutte, R., en G. Hoekveld, 'Stadswording en machtspolitiek. Vergelijkend onderzoek met een modelmatige benadering', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 21 (2003), p. 77-92
- Rutte, R., met medewerking van/in collaboration with A. Kos, 'Stadswording in de Amstel- en Vechtdelta van de twaalfde tot de vijftiende eeuw', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 20 (2002), p. 119-132
- Rutte, R., met medewerking van/in collaboration with K. Visser & W. Boerefijn, 'Stadsaanleg in de late Middeleeuwen. Over bouwpercelen, straten en standaardmaten in Elburg en enige andere steden', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (themanummer Stedenbouw)*, 102 (2003), p. 122-137
- Sarfati, H., 'Mittelalterlichen Seehandelzentren in den nördlichen Niederlanden nach den archäologischen Befunden', *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 7 (1983), p. 63-67
- Sarfati, H., 'Stadt am Fluß', *Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie*, 7 (1989), p. 89-108
- Sarfati, H., 'Dutch towns in the formative period (AD 1000-1400). The archeology of settlement and building', in: J. Besteman, J. Bos & H. Heidinger (ed.), *Medieval archeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen 1990, p. 183-198
- Sarfati, H. (ed.), *Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam 1990
- Sarfati, H., 'De vroege topografie van middeleeuws Nijmegen (7e-13e eeuw). Enige hoofdlijnen uit de archeologie van de Benedenstad', in: *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok*. Hilversum 1990, p. 321-330
- Sarfati, H., 'Hollands eerste stad in archeologisch perspectief. Dordrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D. de Boer, E. Cordfunke & H. Sarfati (ed.), *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13e eeuw*. Utrecht 1996, p. 108-125
- Schaik, R. van, 'Zutphens geschiedenis. Van de elfde tot het eind van de zestiende eeuw', in: W. Frijhoff et al., *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989, p. 48-83
- Schmal, H., 'De opkomst van een stedenland. De ontwikkeling van de Hollandse steden tot in de 16e eeuw', in: M. Heslinga et al., *Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie (Ede/Antwerp 1985)*, p. 28-31
- Schoor, A. van der, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegedebied van ca. 400 tot 1400*. Alphen a/d Rijn 1992
- Speet, B., *Historische stedenatlas van Nederland. Amersfoort*. Delft 1982
- Speet, B., *Historische stedenatlas van Nederland. Haarlem*. Delft 1982
- Speet, B., *Historische stedenatlas van Nederland. Kampen*. Delft 1986
- Speet, B., 'Een kleine nederzetting in het veen', in: M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel/Vol. 1, *Een stad uit het niets. Tot 1578*. Amsterdam 2004, p. 21-62
- Spitzers, T., 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk', in: *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer*. Zutphen 1992, p. 11-28
- Steege, A., *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in kaart*. Zutphen 1985
- Stamkot, B., *Geschiedenis van de stad Gorinchem*. Gorinchem 1982
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la mairie de Bois-le Duc*. Brussel/Brussels 1993
- Stoob, H., 'Stadtformen und städtisches Leben im späten Mittelalter', in: H. Stoob (ed.), *Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter*. Keulen/Cologne/Wenen/Wien 1979, p. 156-193
- Stroink, L., *Stad en land van Twente*. Hengelo 1962
- Theuvs, F., 'Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht', in: R. Rutte & H. van Engen (ed.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Hilversum 2005, p. 87-122
- Thissen, B., 'Het oudste stadsrechtprivilege van Sittard', in: *Sittard, uit bronnen geput*. Sittard 1993, p. 97-154
- Trimpe Burger, J., 'Aardenburg – Rodenburg – Burg aan de Rudanna', *Naamkunde*, 17 (1986), p. 335-346
- Thurkow, A., et al., *Atlas van Nederland. Deel/ Vol. 2. Bewoningsgeschiedenis*. 's-Gravenhage/The Hague 1984
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het noorden en zuiden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel/Vol. 2, Haarlem 1982, p. 188-253
- Uytven, R. van, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, 108 (1992), p. 65-84
- Verner, W., *Kroniek van Groenlo*. Arnhem 1969
- Venner, G., *Nieuwstadt. Van stad tot dorp*. Sittard 1977
- Venner, J., 'Steden. Ontstaan en stadsleven', in: J. Venner et al., *Geschiedenis van Limburg*. Deel/Vol. 1, Maastricht 2000, p. 138-149
- Verhulst, A., 'Die Entstehung der Städte im Rhein-Maas-Delta', *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie*, 7 (1989), p. 109-117
- Verhulst, A., *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge 1999
- Verkerk, C., 'Arnhem. Van koningsgoed tot stad', *Gelre*, 74 (1983), p. 1-40
- Verkerk, C., 'Het stadsrechtprivilege van 13 juli 1233 voor Arnhem. De (on)echtheid van Gelderse stadsrecht-oorkonden, in het bijzonder van Zutphen, Arnhem en Wageningen', *Gelre*, 74 (1983), p. 41-49

- Verkerk, C., 'Die Städte des Rhein-Maas-Deltas. Entstehung und erste Entwicklung bis in 14. Jahrhundert', *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg*, 108 (1992), p. 43-63
- Verlinde, A., 'Stadskernonderzoek te Goor. Op het spoor van een gestichte stad', in: *Overdrukken Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 245 (1986), p. 55-66
- Vervloet, J., 'Bunschoten. Rise and fall of a little town in the Middle Ages', *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23 (1973), p. 421-434
- Visser, J., *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen*. Assen 1964
- Visser, J., 'Die Historisch-Geographischen Hintergründe der Städtischen Entwicklung in den Niederlanden im 12. und 13. Jahrhundert', *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 7 (1983), p. 57-61
- Visser, J., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 3 (1985), p. 10-21
- Visser, J., Th. Elsing, P. Henderikx & J. Wegner, *Historische stedenatlas van Nederland. Schoonhoven en Nieuwpoort*. Delft 1990
- Visser, J., 'Inleiding', in: C. Koeman & J. Visser (ed.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Alphen a/d Rijn 1992
- Visser, J., 'Gouda, de wording van een polderstad', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 12 (1994), p. 37-52
- Vlist, E. van der, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: J. Marsilje (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel/Vol. 1, *Leiden tot 1574*. Leiden 2002, p. 15-57
- Voltman, F., 'De oudste geschiedenis van Bredevoort (1118-1526)', in: *Bredevoort. Een heerlijkheid*. Bredevoort 1988, p. 7-32
- Voorden, F. van, 'De steden', in: R. Hekker et al., *Dorp en stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen*. Zutphen 1981, p. 36-69
- Vries, D. de, 'The early history of Aardenburg to 1200', *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 18 (1968), p. 227-260
- Vries, R. de, 'Enkhuizen. Opkomst en verval van een Zuiderzeestad', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 1 (1983), p. 26-32
- Weber, M., 'Die Stadt. Begriff und Kategorien', in: C. Haase (ed.), *Die Stadt des Mittelalters*. Deel/Vol. 1, *Begriff, Entstehung und Ausbreitung*. Darmstadt 1978, p. 41-66
- Zanden, J. van, 'Op zoek naar de "missing link". Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg moderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, 14 (1988), p. 359-386.